

[5] בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית ה

ונראה שמכאן ניתן להסביר את הגירסה „לאל לא” הסוטה מהנוסח המקובל המבוסס על הפסוק (ישעיה מה כ). גירסה זו מוזכרת על-ידי ר' יהודה החסיד בלי לתת טעם לאותה סטייה: „ורבים¹⁵ מעמי הארץ אנשי צרפת ואשכנז נוהגים לומר אל אל לא יושע, לפי שהפסוק כך הוא בישעאי. ויש שנהגו לומר לא ל לא יושע, וכל זה הבל הוא.” ר' יהודה החסיד עצמו ממליץ על הגירסה „ללא יושע”. מסתבר שהנימוק העיקרי לשינוי זה נבע מהרצון לסלק את הכינוי אל בהקשר זה¹⁶. כך גמסר בשמו במפורש על ידי מגיה אלמוני שכתב בגליון כתב-יד קיימברידג' Dd. 11,34 (23 ב): „ומתפללים ללא יושע, והאומר אל אל לא יושע טועה, דבכאן אין להזכיר שום אלוהות, משום רבי יהודה החסיד”. אולם מה טעמים של אלה שנתנו את היתרון לגירסה לא ל לא יושע? נראה שטעמים ונימוקים היה כדי לאפשר את הגימטריה „לאל לא = מחמד”, דוגמת אלה שהוסיפו למ”ד במלת „וריק” כדי לאפשר את הגימטריה „להבל ולריק = ישו מחמט”.

רעיון מוליד רעיון ומחשבה גוררת מחשבה: הגימטריה „וריק = ישו” מכיון שבאה לעולם גררה אחריה גימטריה אחרת שנתבקשה כמו מאליה, והיא שמלת „יקרו” במשפט: „ומושב יקרו בשמים ממעל”, השווה באותיותיה למלת „וריק”, גם היא עולה בגימטריה ישו. אם הראשונה היתה קוץ בעיני הכנסייה, הרי האחרונה גרמה מבוכה רבה למתפללים היהודים, שהרי המשפט יוכל להתפרש חלילה כהודאה באלוהותו של ישו. ואף אם פסלותה של מחשבת פיגול זו גלוייה לעין, הרי העובדה הבלתי נמנעת שרעיון כזה עלול לצוף ולעלות מאליו בדעתו של המתפלל בשעת התפילה ולהפריע את כוונתו תבעה במפגיע להימנע באיזה אופן שהוא מביטוי זה, בבחינת „הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו”. שרשי ההתלבטות בבעיה זו נעוצים במאה ה”ג¹⁷, לפי העדויות הספרותיות שבידינו. והרי המקורות שבכתב-יד ובספרי דפוס המשקפים אותה התלבטות. ראשונה תינתן בזה פסקה אחת המוסרת את תגובתם של מהר”ם מרוטנבורג ור' גרשום לאותה גימטריה. הפסקה ניתנת כאן בשלוש נוסחאות מתוך שלושה כתב-יד:

1. פירוש על התפילות. המיוחס לראב”ן, כ”י בית מדרש לרבנים בלונדון

15. ראה אברהם ברלינר, „הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי סופר”, פרנקפורט על נהר מיין, תרס”ט, עמ' 69. ר' שבתי פותח את הציטטה בהערה זו: „הקרה יי לפני את הסידור של קלף שנכתב בצדו פירוש בשם ר”ח ומצאתי שכתוב בו בשם ר”ח...” הפסקה מזדמנת בכמה כתב-יד, כמו כ”י קויפמן 399 (ערוגת הבושם ח”ד, 98); כ”י או”פ 1102, 91 ב; כ”י פאריס 646 (REJ, 1961, עמ' 12). האחרון גורס „אנשי איי הים” במקום „אנשי צרפת”.

16. המקובל ר' יוסף גיקאטיליא נתקשה גם הוא בכינוי אל בהקשר שלפנינו: „ומה שאמר שהם מתפללים אל אל לא יושע, וכי אל הוא?! אלא שר הוא שכל שר מהם נקרא אל מצד גדולתו ומעלתו, אבל אינו יכול להושיע, שאין שר אחד מכל השרים העליונים יכול להוסיף או לגרוע בחלק הניתן לו בר”ה” (שערי תורה, ריוא דטרינטו, מ ד).

17. המקור היותר קדמון לגימטריה „יקרו = ישו” הידוע לישראל דוידזון (אוצר השירה והפיזט, ח”ג, אות ע, סי' 676) ובעקבותיו י' אלבאים (תרכ”ץ שם, עמ' 205) הוא הספר „לקט ישר” (נתחבר בשנת ר”ל) המביא גימטריה זו בשם ר' יעקב מטרישט (או”ח, עמ' 29). מתוך המקורות הניתנים בזה יוצא, שכבר במאה ה”ג היוותה גימטריה זו סלע לויכוחים.

(Jews' College) 261, 16 א: „כתב הר"ם שי"ל ומושב יקרו בשמים ממעל, כי כן הוא בספר היכלות¹⁸. וכן כתב רבי גרשם שי"ל ומושב יקרו. ואומ' רבי גרשם אי לו מי שמהפך ואומר כסא כבודו ועושים בגימ' של שטות, הם שוטים ועתידין לקבל הדין. וי"ל ומושב יקרו אבל כסא כבודו נקרא בית המקדש שנ' כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו¹⁹.

2. פירוש על התפילה, כתב-יד פריס 445 (58 א): „כתב [הר"ם] 20 שי"ל ומושב יקרו, כי כן כתב בספר היכלות. וכן כתב הר' גרשם ע"ה. ועוד כתב מהר"ם וא' אי להם למי שמהפך ואומ' כסא כבודו ועתידין לקבל הדין ע"ז כי אדרבא יקרו²¹ משמע יה קדוש רם תשא.

3. פירוש על התפילות בדרך הסוד, כתב-יד קיימבריג' Add. 858 (14 ב): „בגי' יקרו, פי' ומושב יקרו בשמים ממעל וגו', ובגימ' חשוב²², כלומר חשוב מאד. ולכן יזהר אדם שלא יאמר כסא כבודו כי בית המקדש נקרא כסא כבודו שנ' כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו. וכן אמר(ו) מהר"ם וכן אומר רבי גרשם שיש לומר ומושב יקרו ולא כסא כבודו, ואוי להם מי שמהפך ואומר כסא כבודו ועושים בגימ' של שטות ועתידין ליתן את הדין.

4. פירוש על התפילות, כתב-יד פרמה 1033 (86 ב): „יש מגיחים וכסא כבודו משום דמין אחד אמר יקרו בגימט' ישו, ואחד השיב לו וריק בגימט' ישו, ומשום הכי אין צריך להגיהו²³.

5. מחזור כמנהג אשכנז (מאה הי"ג-יד), כ"י המוזיאון הבריטי 668 (17 א): „לי נר[אה] שאין אומ' יקרו בשביל המשומדים שאו' יקרו בגימ' ישו. ושם (121 ב): הוגה מעל למלים „ומושב יקרו“, וכסא כבודו ובגליון נכתב: „חירוף גדול, יקרו בגימטרי' ישו“.

6. סידור מנהג אשכנז, כ"י המוזיאון הבריטי 654 (75 א), בפירוש שעל הגליון: „אין אומרי' ומושב יקרו לפי שהוא (כאן נמחקו שלוש תיבות קטנות) אותיות [וריק] ולעיל אמרתי [וריק] בגי' [ישו]“.

מהר"ם הנזכר במספרים 1—3 הוא, בלי ספק, ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, שכן תלמידו ר' שמשון בר' צדוק מעיד בשני מקומות²⁴, שרבו החזיק בנוסחה „ומושב יקרו“ וגינה את מחליפיה, ובמקום אחד הוא מסתמך בפירוש על „ספר היכלות“, כמו

18. ראה להלן עמ' י.

19. ירמיה יז יב.

20. המלה בסוגריים מרובעים הושמטה בכ"י בטעות.

21. נוטריקון זה מובא בסידור טהינגן ש"ך, ב„מטה משה“ (מהדורת קנובלוביץ, עמ' צט) וב„יוסף אומץ“ סי' גט.

22. השווה ערוגת הבושם ח"ד, עמ' 75.

23. בטענה זו השתמש גם ר' נפתלי הירץ טרייש בפירוש לסידור טהינגן ש"ך, עי' להלן הערה אחרונה. טיעון הפוך מזה, הדן מ„מושב יקרו“ על מלת „וריק“, טען ר' זלמן צבי בספר הפולמוס שלו „יודישר טיריאק“, פרק ה סי' ד. הוא קובע, שהגימטריה „וריק = ישו“ מקורה ב„ספר הרשעות של המומר אנטוניא מרגריטא“.

24. תשב"ץ סי' קיט, רנג.

[7] בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית ז

במספרים 1-2: „ואומר ומושב יקרו לפי שכך הוא בספר היכלות והאומר בעניין אחר טועה”. ואשר לציטטה השנייה המגנה את יוצרי הגימטריה, חלוקים בזה כתבי היד, שמספר 1 מייחסה לר' גרשום ומספר 2 למהר"ם מרוטנבורג ומספר 3 מייחסה, כנראה, לשניהם. נראה שיש לתת את היתרון לכתב-יד פריס (מספר 2) שהרי הנוטריקון „יה קדוש רם ונשא” מובא בשם מהר"ם גם על-ידי ר' נפתלי הירץ טריויש²⁵: „ולפי קבלת מהר"ם ז"ל ג"כ לאומרו כי כתב יקרו ראשי תיבות יה קדוש רם ונשא”. ובנוגע לזיהוי של ר' גרשום, אין בידי אלא השערה גרידא שאין לאששה לפי שעה במובאות ממקורות אחרים, והיא שהכוונה היא לר' גרשום ב"ר שלמה בעל ספר השלמן²⁶.

בשני כתב-יד, מספרים 4-5, נזקפה המצאת הגימטריה על חשבון המשומדים או המינים. בזמננו היה מי שהפליג בדרך ההשערה וקבע שעצם הנוסחה „ומושב יקרו” הורתה ולידתה שלא בקדושה ושהוגנבה לתוך „עלינו לשבח” על-ידי משומדים²⁷. קביעה זו נטולת יסוד היא, כי אין בזה שום ספק „ומושב יקרו” היא היא הנוסחה המקורית, כפי שיוצא מהמקורות המובאים כאן.

כמרומו, נעשו במרוצת הזמן מאמצים שונים למצוא תרופה לנוסחה זו שנעשתה בית-קיבול לרעיון זר ופסול והטרדיה את מנוחתו של המתפלל. היו שנקטו בשיטה הקיצונית, שיטת ההשמטה. מכיון שהביטוי נפסל בעיניהם מצאו שאין לו תקנה אלא עקירת כל הפסוק כולו „ומושב יקרו בשמים ממעל” הושמט במחזור מנהג צרפת²⁸, כ"י פארמה 3007, בתפילת מוסף של יום הכפורים והושלם בגליון בכתב אחר על-ידי נוסח מורכב ומתוקן „וכסא כבודו היקר בשמים ממעל”. אותה השמטה מצוייה גם בכתב-יד פארמה 799 (20 ב). ומעניין הוא, שהפסוק האמור הושמט גם בנוסח „עלינו” המופיע ב„מעשה מרכבה” שנתפרסם ע"י גרשם שלום²⁹. שלום לא העיר כלל על השמטה זו המקלקלת את תקבולת הצלעים שעליה הושתת ההימנון „עלינו לשבח”:

עלינו לשבח לאדון הכל
לתת גדולה ליוצר בראשית

25. ע"י לעיל הע' 21, ולקמן הע' אחרונה.

26. ראה כעת אלעזר הורביץ, ספר המנוחה, ירושלים תש"ל, מבוא עמ' 88.

27. שפ"ן הסופר, עלבונה של תורה, עמ' 50. וכבר הופרכה דעתו ע"י אורבך (תרביץ מ, תשל"א, עמ' 484; וראה גם אלבוים שם, עמ' 204) בהצביעו על טור או"ח קלג. ויש להוסיף, שדברי הטור מבוססים על דעת מהר"ם מרוטנבורג. בדומה לכך קובע ר' ברוך הלוי עפשטיין, בעל „תורה תמימה”, בספרו „ברוך שאמר” (ירושלים תש"ל), עמ' קצט: „אבל האמת היא, כי אמתת הנוסח הוא וכסא כבודו, והלשון ומושב יקרו בא מן הצד, מתלמידי ישו, אשר חשבו ומצאו, כי המלה „יקרו” עולה בגימטריא „ישו”, ואחד הפוסקים (כוונתו לטור או"ח קלג) לא ידע ענינו של נוסח זה וצייד בעדו”.

28. ראה להלן הע' 57.

29. Jewish Gnosticism, עמ' 105. והשווה גם להלן הע' 38. תמקוהה היא קביעתו של אלבוים (שם, 204, הע' 2), שגם בנוסח „עלינו” המובא ע"י שלום הגירסה היא „ומושב יקרו”. לא מניה ולא מקצתיה, שהרי כל המשפט הושמט שם.

— — — — —
(ומושב יקרו בשמים ממעל)
ושכינת עוזו בגבתי מרומים

מן המותר להדגיש, שאין כוונת דברים אלו לומר, שיש לזקוף השמטה זו על חשבון המחבר של „מעשה מרכבה“, אלא שהשמטה זו משקפת את הסלידה שסלדו מעתיקים ומתפללים מביטוי זה ונמנעו מלהעתיקו ולאמרו. דוגמה מאלפת לסלידה זו יוכל לשמש גם כ"י בית מדרש לרבנים בלונדון, 201 (167 א), שדילג הסופר על מלת „יקרו“ אף-על-פי שע"י כך יצא לו משפט פגום ונטול משמעות: „ומושב בשמים ממעל“. ודאי, הסופר ראה במלה זו „חירוף גדול“ שיש להימנע ממנו, דוגמת המגיה של כ"י המוזיאון הבריטי המובא לעיל (מספר 5).

ג' שלום ייחס חשיבות יתרה לעובדה, שההמנון „עלינו לשבח“ נכלל בספרות ההיכלות³⁰. האמת ניתנה להיאמר, שעובדה זו היתה ידועה זה מכבר, מחברי מהר"ם מרוטנבורג³¹ שציטט משם את הגירסה „ומושב יקרו“, אלא שעם פרסומו של „מעשה מרכבה“ נתגלה המקור ממנו שאב מהר"ם. ולפי דרכנו למדנו, שהטכסט שהיה לפני מהר"ם לא היה לקוי בחסרון אותו פסוק, כמו בכתב-היד³², שממנו ההדיר שלום את הטכסט של „עלינו לשבח“.

ברם, רוב המקורות יצאו לתקן את המעוות על-ידי שינוי והחלפה.

1. ומושב היקר

על-ידי תיקון זה, המצוי בכ"י קיימברידג' Add. 438, גורשה, סביכול, נשמתה הבלתי טהורה של המלה הנידונה על-ידי „שבירת כלים“: יקרו נשתנה להיקר וממילא נתבטלה הגימטריה. אולם המלה לא יצאה מידי הפסד, כיון שהשורש „יקר“ הוצא ממשמעותו הקודמת של „כבוד“ והועבר למשמעות אחרת (באנגלית: dear), בכל אופן לפי השימוש הרגיל של שורש זה. בהמשך דברינו עוד ניפגש בנוסחת „היקר“ בצרופי-הלשון הפשרניים: „וכסאו היקר“, „וכסא כבודו היקר“.

2. ומושב כבודו

לפנינו החלפה חלקית, שהמירה רק את המלה שנפסלה במלה נרדפת, אולם המרכיב הראשון של הביטוי במקומו נשאר³³. החלפה זו מזדמנת בכמה מקורות. היא מומלצת ע"י בעל הפירוש על התפילות בגליון כתב-יד אוכספורד 1160 (52 א).

30. שם, עמ' 27-28. עובדה זו הודגשה גם ע"י דוד פלוסר, JJS, ח"ט, עמ' 61.

31. ועי' גם טור אר"ח קלג. והשווה לעיל הע' 27.

32. הטכסט של „עלינו לשבח“ הועתק ע"י שלום מכ"י הסימינר התיאולוגי-יהודי 828, ולא מכ"י אוכספורד 1531 כמו שסומן בגליון מהדורת שלום, וכמו שהמהדיר קובע זאת בטעות גם במקום אחר (עמ' 28, הע' 20). המעיין בכ"י אר"פ יווכח שהטכסט מופיע בו בצורה מקוצרת: „עלי לשבח לאדון הכל וכו' עד ושכינת עזו בגובהי מרומים וכו'“. לפי הערכת שלום, כ"י הסימינר הוא מהמאה הי"ד או מתחילת המאה הט"ו (עמ' 102).

33. כקוריאנו יש להזכיר את השערתו של שלמה זלמן גייגר (אחיו של אברהם גייגר), שטעמם של אנשי פרנקפורט שהחליפו גם את מלת „מושב“ ב„כסא“ ונקטו בגירסה „וכסא כבוד“,

[9] בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית ט

לדאבוננו לא נשתמרו דבריו בשלמותם, הואיל ובכ"י נמחקו כמה מלים לפני הפסוק שניצל ממחיקה: "...אלא יאמר ומושב כבודו". היא נזכרת גם בפירוש על התפילות, כ"י גירנברג³⁴: "יש שנוהרים מלומר יקרו כי הם אותיות של וריק, אלא אומרים ומושב כבודו". גירסה זו נשתרבה לסדר רב עמרם³⁵ כ"י או"פ (= מהדורת פרומקין, ח"ב, 302) ומצוייה במחזור רומניה כ"י ואטיקאן 320, בתפילת מוסף לראש השנה³⁶, ובמחזור ליום הכפורים כמנהג ק"ק אויגניון (אמסטרדם תקכ"ה, נב ב, נה ב).

3. ומושב הדרו

אף תיקון זה הצטמצם בהחלפה חלקית ומזדמן הן בכתבי יד והן בסידורים ומחזורים שבדפוס. הוא מופיע במחזורי רומניה, כ"י קיימברג³⁷ Add. 542 (298 ב) וכ"י המוזיאון הבריטי Or. 9150 (20 ב), ב"עלינו" לפני התפילה ובמוסף ראש השנה (361 א); בסידור מנהג קורפו וקלאבריה, כ"י או"פ 1081 (54 ב); ב"סדר של ראש השנה כמנהג ק"ק אויגניון" (אמסטרדם תקכ"ה, לא ב; לה א; נט א). נוסחה זו חדרה, לכל הפחות פעם אחת, גם ל"מחזור הגדול מכל השנה כמנהג הקהלות הקדושות והטהורות קהלות אשכנזים" (סאלוניקי 1555–1556, רלה ב), בחזרת העמידה של מוסף ראש השנה, אולם ביתר המקומות הוא גורס, "ומושב יקרו" (רמו ב; שטו א). כמו כן ממליץ על נוסחה זו ר' חיים בנבנישתי, בעל "כנסת הגדולה"³⁸. ומאלף הוא, שנוסחה זו מופיעה גם בטכסט חוץ מסידורי-התפילה. בספר "מרכבה שלמה" הוכלל הימנון מסוג שירי ההיכלות שצוטט ע"י ג' שלום³⁹, המתחיל בשני טורים אלה:

- היה מפני שנרתעו מלבטא את ההברה "שב" במלת "מושב", מפני שהיא מזכירה את שבתי צבי!; עי' דברי קהלות, פרנקפורט דמיין, תרכ"ב, עמ' 168, 468.
34. מובא ע"י Johann Wülfer בהערותיו לספר "ידישר טיריאק" לזלמן צבי (גירנברג 1681), עמ' 311. והשווה לעיל הע' 23.
35. קביעתו של אלבוים (תרכ"ץ שם, עמ' 204, הע' 2), שרוב כתבי היד של סדר רב עמרם גורסים, "ומושב כבודו", אינה נכונה. גירסה זו מצוייה רק בכ"י או"פ, אולם שני כתבי-יד האחרים (כ"י המוזיאון הבריטי וכ"י זולצברגר) גורסים, "ומושב יקרו", כמו שצויין במהדורת גולדשמידט שעליה הצביע אלבוים. והשווה לעיל, הע' 8.
36. ראה ד' גולדשמידט, "על מחזור רומניא ומנהגו", ספר הזכרון ליצחק בן-צבי (ירושלים תשכ"ד), עמ' רלא. ויש לציין כי ב"עלינו" לפני התפילה גירסת כה"י היא: "ומושב יקרו" (58 ב; לא נרשם ע"י גולדשמידט), וזוהי דוגמה נוספת לאי-עקביות שבספרים. ועי' הע' 58.
37. בספרו "פסח מעובין" (ויניציא תנ"ב) הדפיס בעל "כנסת הגדולה" ב"עלינו" אחרי תפילת מעריב ליל פסח (יב א): ומושב הדרו, ובפירושו סי' קמג הוא מצדיק גירסה זו: "כתבתי בנוסח ומושב הדרו, אבל בסידורים כתוב ומושב יקרו. אבל בספר הטורים כתב אין לומר אלא ומושב יקרו וכן הוא בספר היכלות. ואפשר שאין הקפדתו בין יקרו להדרו, אלא כלפי מ"ש למעלה יש אומרים וכסא כבודו בשמים ממעל, כתב שאין לומר כן... אבל בין יקרו להדרו אינו מקפיד". אולם החיד"א התנגד לגירסה מחדשת זו, ראה מחזיק ברכה, ארי"ח סי' קלב, ס"ק ד.
38. שם, עמ' 28, הע' 18. ועי' לעיל הע' 29.

ברוך שמו במושב הדרו

ומבורך בתפארת עזו.

הימנון זה מצוי גם ב„ספר רזיאל“ ושם הגירסה היא: „ברוך שמו במושב יקרו“. שלום הצביע על „ספר רזיאל“ כאחד משני המקורות של הימנון זה בלי להעיר על הבדל-נוסח זה. ובאמת אין לפקפק כלל, שגירסת „מרכבה שלמה“ מתוקנת היא בהתאם לשאיפה הרווחת לסלק מלת יקרו, שנסתאבה בשל גימטריה של דופי.

הדפסה

4. ומושב תפארתו

נראה שהתלפה זו נדירה היתה. לא נפגשתי בה אלא במקור אחד: במחזור נוסח אשכנז, כ"י אוקספורד 1160 (33 א). הנוסחה המקורית שם היתה „ומושב יקרו“ ונמחקה המלה האחרונה והוחלפה ב„תפארתו“, ובמוסף יום הכפורים (144 ב) נכללה נוסחה זו בטכסט גופו.

הדפסה

5. וכסא כבודו

המטבע שזכתה להתפשטות היותר גדולה היא הגירסה „וכסא כבודו“. מטבע זו, שהיא תרגום קולע של „מושב יקרו“, עשויה היתה להתקבל מהר ולהשתגר בנקל בשל היותה שכיחה יותר ועתירת אסוציאציות יותר מן המקור גופו, שכן „כסא הכבוד“ הוא מונח קלאסי הרווח בספרות חז"ל ובפיוט ותופס מקום מרכזי בהגותם המיסטית של בעלי ההיכלות, חסידי אשכנז והזוהר. היא היתה ידועה כבר למהר"ם מרוטנבורג³⁹, שהתנגד לה, והיתה מקובלת בצרפת⁴⁰, באשכנז⁴¹, בכפא⁴² ואיטליה⁴³, והחזיקו בה ר' ישראל איסרלין⁴⁴, ר' יצחק אייזיק טירנא⁴⁵ והגאון מוילנא⁴⁶. היא עכנסה לכמה

39. ראה לעיל עמ' ו.

40. והרי מקורות אחדים: 1. כ"י קיימברג' Add. 3127, 27 ב. 2. כ"י פאריס 642, 54 א, במוסף ראש השנה, אולם ב„עלינו“ בסוף תפילת שחרית של חול (27 א) מצויה גרסה מעורבת: ומושב יקרו וכבודו. וראה להלן מספר 9. 3. כ"י בית מדרש לרבנים בלונדון 202, 212 ב (אולם בדף 113 ב: כסא יקרו, ובדף 191 א: וכסא היקר). 4. מחזור ויטרי כ"י ריגיו (REJ, 1966, עמ' 67). 5. מחזור ויטרי כ"י REJ Alliance Israelite, שם, עמ' 256, אולם במחזור ויטרי הנדפס, עמ' 75, 369, גורס: ומושב יקרו: 6. עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדרץ, ח"א, עמ' צח, קכו.

41. בכמה כתבי-יד ובסידורי-דפוס. אציין שלושה מן האחרונים: דפוס ברלין, לונדון וברדיטשוב: „תפילה מכל השנה נאה יפה ומהודרת כמנהג אשכנז היא מסודרת“, ברלין 1700; מחזור עם כוונת הפייטן, לונדון 1771; „מחזור כמנהג פולין ומעלה-רין וליטא ורייסיק“, ברדיטשוב 1813. וכך היה המנהג בפרנקפורט דמיין, ראה לעיל הע' 33.

42. „סדר התפילות... כמנהג ק"ק כפא וק"ק קראמוב“, לו ב.

43. מחזור רומא, כ"י בית מדרש לרבנים בלונדון, 217 ו-204; מהדורת בולוניה 1540 מהדורת ליורנו 1856.

44. ראה להלן בפנים.

45. „ספר המנהגים מכל השנה כמנהג כל המדינות...“, ורשא 1884, עמ' ג ב.

46. ראה מעשה רב, סי' נב.

[11] בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית יא

סידורי-תפילה עד היום כ, נוסח אחר".

ההתחרות בינה ובין הנוסחה המקורית גרמה לידי מחיקות והגהות בספרים. דוגמה מאלפת יוכל אולי לשמש המחזור באוסטריה, שהשתמשו בו שני מגהיגי היהדות האשכנזית במאה החמש עשרה, ר' יעקב ווייל ור' ישראל איסרלין, בעל "תרומת הדשן". על מחזור זה מסופר⁴⁷: "היה באושטריך מחזור יפה עם פירוש, ובגזירה מווינא הי"ד בא המחזור לגליל העליון והיה מתפלל בו הגאון מוהר"ר יעקב ווייל זצ"ל רק בימים הנוראים, והיה כתוב בו חדושי ונוסח שלו, ואח"כ חזר אותו מחזור לאושטריך והיה מתפלל בו הגאון מוהר"ר איסרלין זצ"ל וכתב בו גם חדושי". והנה ב, עלינו לשבח" גרס אותו מחזור⁴⁸ מראשיתו, "וכסא כבודו" והגיה בו ר' יעקב ווייל, "ומושב יקרו" על פי מהר"ם מרוטנבורג, וכשבא המחזור לרשותו של ר' ישראל איסרלין חזר והגיה בו, "וכסא כבודו".

ומספר לספר. הפירוש על "עלינו לשבח" שיצא מבית מדרשו של רש"י וכלול במחזור ויטרי (369) גורס, "ומושב יקרו", אולם כשנתגלגל פירוש זה לספר "ערוגת הבושם"⁴⁹ נתחלפה הנוסחה ל, "כסא כבודו". הדגמה נוספת מספק לנו פירוש אחר על אותה תפילה שנשתמר בשני כתבי-יד. הטכסט לקוח מכ"י קיימברידג' Add. 394 (19 א, טור א); וגירסת כ"י אר"פ 1102 (29 ב) ניתנת בסוגריים: "וכסא היקר (ומושב יקרו) בשמים ממעל, שכן נדרש בברייתא של שמות לכל ששה רקיעים יש שיעור ומידה בין לגובהו ובין לעוביו כמו שדרשו רבותינו ז"ל במס' חגיגה (יב ב), אבל רקיע שביעי שהוא העליון אין שיעור לגובהו ובו שכינת כבודו וכסא כבודו או וכסא היקר. תוס' (ובו שכינת כבודו ומושב יקרו של מלך מלכי המלכים)". בפיסקה זו הוצעו שני תחליפים לנוסחה המקורית: כסא כבודו, כסא היקר – נוסחה שידובר עליה להלן.

שתי הנוסחאות, "ומושב יקרו", "וכסא כבודו", שימשו בערבוביה והביאו לידי אי-עקביות באותו ספר עצמו, שפעם הוא נוקט בגירסה המקורית ופעם בגירסה המתורגמת. מרובות הן הדוגמאות לכך בכתבי-יד ובספרי-דפוס. אולם מה שמאלף ביותר הוא, שאירע במקרה זה מה שאירע במקרים אחרים של שינויי-נוסח: נוצרו מטבעות חדשות, מורכבות משתיהן, כתוצאה מערבוב נוסחאות ומיווג מנהגים. מטבעות אלו הן לפעמים יצירות-כלאיים המעידות שבעליהן לא ירדו לסוף מגמתה של ההחלפה הנידונה, ולא ראו בה אלא שינוי-נוסח סתם וחשבו לצאת ידי שתי הדעות ע"י צורות פשרניות. וכך נשתיירה מלת "יקרו", שהיא היא סלע המחלוקת, בלי שינוי, כפי שיובהר מן הדוגמאות להלן.

6. וכסא יקרו

צירוף-לשון זה מהווה תרכובת-פשרה בין "מושב יקרו" ובין "כסא כבודו". אולם אופיו הפשרני אינו תורם כלום ליישוב הבעיה שהתחבטו בה, שהרי המלה שהוטל בה פגם בעינה עומדת. הווה אומר, אין כאן אלא סתם מיווג נוסחאות. גירסה מעורבת

47. לקט יתשר, ח"א, עמ' 132.

48. שם, עמ' 29.

49. ח"ג, עמ' 469, רע"י לעיל עמ' ד והע' 10.

זו לא היתה נדירה והיא מודמנת במיוחד בכתבי־יד⁵⁰.
 מה שראוי לציון מיוחד הוא, שגירסה מעורבת זו נתגלגלה גם לחיבור המיסטי
 „בריתא דיוסף בן עזיאל” — חיבור השייך לאותו חוג של חסידי אשכנז שנתכנה⁵¹
 „חוג הכרוב המיוחד”. מודמנת בו בחיבור זה⁵² פיסקה השאובה בוודאי מפירוש על
 „עלינו לשבח” המכיל אותה גירסה: „וכסא יקרו בשמים ממעל, זה כסא הכבוד,
 ושכינת עוזו בגבהי מרומים, זה שכינת כבודו”. כמובן שאין בידינו להכריע אם הגירסה
 כבר היתה לפני מחבר ה„בריתא” או שמקורה בהעתקת הסופר, שאותה גירסה היתה
 שגורה בפיו.

7. וכסא יקר

במטבע־לשון זה נתבטלה הגימטריה על־ידי החלפת „יקרו” ב„היקר”, ונוסף
 לכך חדר לתוכה המונח „כסא” מהפורמולה המתורגמת: כסא כבודו, וכך נוצר הצרופ
 „וכסא היקר” המקביל ל„ומושב היקר” שבמספר 1. פורמולה זו מופיעה בכתבי יד
 המשקפים את מנהג צרפת, או כתבי־יד צרפתיים־גרמניים⁵³.

8. וכסא כבודו היקר

בפורמולה זו, כמו בפורמולות הבאות שנתרחבו לשלוש מלים, חותם הפשרה
 מודקד לעין. היא אימצה לה את הנוסחה המתורגמת „כסא כבודו”, אולם הנוסחה
 המקורית הוחזרה גם היא בצורת „היקר”, וכך נצטרפו כאן שני נסיונות לבער את
 הנוסחה העתיקה. גם פורמולה זו מצוייה במקורות שונים⁵⁴.

9. ומושב יקרו וכבודו

נוסחה זו מופיעה בכ”י פאריס 642 (27 א), ב„עלינו” אחרי תפילת שחרית

50. דהרי דוגמאות: כ”י אר”פ 1102, 89 א; כ”י פארמה 3007 (עי’ להלן עמ’ הבא); כ”י בית
 מדרש לרבנים בלונדון 202, 113 ב (והשווה לעיל הע’ 40); כ”י ואטיקאן 329, 96 ב,
 בנוסח המורחב של „עלינו”; כ”י פאריס 638, 31 א; „סדר תפילות מכל השנה כמנהג
 פולין רייסין ליטא פיהם ומעלהרין”, אמסטרדם 1738, ק א.

51. ראה יוסף דן, תרביץ לה תשכ”ז, עמ’ 349 ואילך; תורת הסוד של חסידות אשכנז (ירושלים
 תשכ”ח), עמ’ 52.

52. עי’ כתבי ר’ אברהם עפשטיין, כרך ב, עמ’ רמג.

53. ארשום את כתבי־היד הבאים: כ”י המוזיאון הבריטי 1056, 187 ב; כ”י קיימברג’ Add. 561,
 30 א; פירוש על התפילה, כ”י קיימברג’ Add. 394, 19 א; כ”י המוזיאון הבריטי
 665, 36 א (צרפתי־גרמני, בשימוש באיטליה). אולם בגליון תוקן בכתב איטלקי: „כבודו”,
 כלומר: „וכסא כבודו היקר”. אותו התיקון מצוי גם בדף 78 ב; כ”י פארמה 3007
 (עי’ להלן בפנים).

54. דהרי אחדים מהם: סידור מנהג צרפת, כ”י קיימברג’ Add. 1490, 12 ב. במקום זה,
 בתפילת חול, נמחקה מלת „היקר”, אולם במוסף ראש השנה, 32 ב, אין מחיקה; סידור
 אשכנז, כ”י המוזיאון הבריטי Or. 6713, 37 ב — 38 א; מחזור אפ”ם, קרית ספר ל
 (תשט”ו), עמ’ 126; כ”י פארמה 3007 (ראה ההערה הקודמת).

[13] בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית יג

בימות החול, אולם במוסף ראש השנה (54 א) הגירסה היא: וכסא כבודו. פורמולה זו מניחה את הנוסחה המקורית במקומה ומוסיפה עליה את המרכיב השני של הנוסחה המתורגמת. בעלי נוסחה זו, כמו בעלי הנוסחה „כסא יקרו“, או שהלכו בשיטתם של מהר"ם מרוטנבורג ואחרים, שלא שמו לב ל„גימטריה של שטות“, או שהגימטריה לא היתה ידועה להם כלל.

10. ומושב כסא הדרו

פורמולה פשרנית זו נתהוותה על-ידי מיוזג הגירסות „ומושב הדרו“ (מספר 3) עם „וכסא כבודו“ (מספר 5). היא מתייחדת ע"י כפילות המרכיבים הראשונים „מושב“, „כסא“. היא מזדמנת במחזורי קורפו ומצאתיה בשלושה כתבי-יד בבית מדרש לרבנים בלונדון (Jews' College) מספרים: 196 (6 ב, 22 א, 26 ב); 200 (57 ב); 197 (62 א) בתפילת מוסף של ראש השנה, אולם ב„עלינו“ אחרי תפילת ערבית של ראש השנה (19 ב) הוא גורס: ומושב יקרו⁵⁶.

נוסחאות מחודשות אלה גרמו לידי אי-עיקביות ואנדרלמוסיה בכתבי היד. הדגמה מעניינת לכך יוכל לשמש המחזור לימים הנוראים מנהג צרפת, כ"י פארמה⁵⁶ 3007. תפילת „עלינו“ מזדמנת במחזור יפה זה, שנכתב בשנת 1304, לא פחות מעשר פעמים. ומאלף הוא שהגירסה שנפסלה, ומושב יקרו, אינה מופיעה בו אף פעם אחת. לעומת זה, משמשות בו בצומתא ודא ארבע נוסחאות מחודשות המתחרות, כביכול, לרשת את מקומה. הסופר עצמו, ר' יצחק בן יוסף, פוסת בין שלוש נוסחאות אלטרנאטיביות ובשני ימי ראש השנה נקט בשיטה פשרנית⁵⁷: בתפילת לחש של מוסף הן ביום ראשון והן ביום שני הוא גורס: „וכסא כבודו“, אולם בחזרת הש"ץ ביום ראשון: „וכסאו היקר“ וביום שני: „וכסא יקרו“⁵⁸. וביום הכפורים, כדי להוציא את עצמו מידי הספק המשולש, נקט בשיטת ההשמטה ובתפילת מוסף השמיט את הפסוק כולו, כמו שכבר הצבענו על כך. רק המתקן האלמוני, שתיקן את הטכסט בגליון כתב-היד, עיקבי הוא במדה מסויימת בזה, שבמקומות שתיקן את הנוסח נקט בגירסה

55. כ"י זה שייך היה לשד"ל ונתנו במתנה לצונץ. בשער כה"י מצוייה ההקדשה הבאה: „מנחת זכרון מזכרת אהבה ויראת הרממות מאתי שד"ל לכבוד ידידי החכם המופלא מהרי"ט צונץ בהיותו אצלי ב"ו בתמוז תרכ"ג. ואני תפילה יאריך ה' ימי בטוב ושנותיו בנעימים עם אשתו היקרה והנכבדת והיה שלום אהלם מעתה ועד עולם“.

56. ע"י לעיל הע' 53.

57. על פשרה אחרת שעלתה במחשבתו של ר' נפתלי הירץ טריויש, ראה הע' 59.

58. והרי המצב המפורט המשתקף בכתב-היד: יום א דר"ה גורס בטכסט גופו: וכסא כבודו, ובגליון: היקר, כלומר: כסא כבודו היקר. בחזרת הש"ץ: וכסאו היקר, וכן ב„עלינו“ אחרי התפילה. יום ב דר"ה: וכסא כבודו, בחזרת הש"ץ: וכסא יקרו, ובגליון: כבודו היקר, כלומר: כסא כבודו היקר. אחר התפילה: וכסא כבודו, ובגליון: היקר. ביום הכפורים אחרי תפילת שחרית: וכסאו היקר, בחזרת מוסף: נעדר הפסוק כולו והושלם בגליון: כסא כבודו היקר. בעמידת געילה: וכסא היקר ובגליון: כבודו (היינו: כסא כבודו היקר). מוצאי יו"ט: וכסאו היקר. השוה הערות 36, 40.

אחידה: „וכסא כבודו היקר“. הרי לפנינו, מלבד השמטת הפסוק, ארבע נוסחאות בכ"י אחד, שיש בהן כדי להביך ולבלבל את המתפלל מתפילה אחת לחברתה.

פרשת חילופי-הנוסח וסילופי הנוסח שגוללנו בזה משקפת את התחלבוטות שנתלבטו הדורות⁵⁹ במלת „יקרו“ שגרם לה מזלזלה להילכד ברישתה של שכנתה „וריק“ השווה לה באותיותיה ולהיגרף אחרי הגימטריה שלה, שהמתפלל תתר להימלט ממנה. וכך באו לעולם תחליפים ובני תחליפים, ואף הם עצמם נתערבבו אלה באלה ונוצרו, על רקע של מחיקות בצבע וגרידות בסכין, מטבעות חדשות הטבועות באותה התלבטות. מאחורי כולן בוקעים ועולים לאזנינו הדי היאבקות הגורלית והטראגית שבין דת ישראל לבין דת הנצרות — היאבקות שלא פסחה על התפילה היהודית ופגעה בה פגיעה קשה, שרישומיה נשארו עד היום.

59. מאלפת לאותה התלבטות היא גם הססגנות של ר' נפתלי הירץ טריויש (סידור טהינגן ש"ך). בהסתמכו על בעלי תריסין: ספר היכלות, ר' טודרוס הלוי אבולעפיה, ר' אלעזר רוקח ומהר"ם מרוטנבורג, הוא נטה להכריע את הכף לצד הגירסה המקורית, תוך התעלמות מהגימטריה. הוא כותב (המלים בסוגריים מרובעים והשלמו על ידי): „ומושב יקר עיקר, בספר היכלות וסודי רוז[א] (ונמצא בכ"י המזיאון הבריטי 737, 130 א) והרוקח. ויש ספרים גורסין וכסא כבודו בשמים ממעל, וכסא גי' ראש כתם פ"ו. והמונעים מלומר מושב יקרו אומרים יקרו גי' [ישו]. ולדעתי אין כאן בית מיחוש בי כבר הקדמנו על גויי הארצות להבל [וריק, וריק בגימטריא ישו]“. אולם לא נתקררה דעתו בזה וניסה לפשר בין שתי הנוסחאות בהקציעו מקום לאחת בשאר ימות השנה ולשנייה בראש השנה. ופשרה זו נתבקשה לו ע"י הנוטריקון של מהר"ם מרוטנבורג: יקרו ראשי תיבות: יה קדוש רם ונשא. הוא כותב: „ובאולי ואפשר בא לנו (כלומר: מהר"ם מרוטנבורג) להורות הכרח (צ"ל: הכרע) בין שתי הנוסחאות. בראש השנה שהוא נדמה לנו עתה כמלך בכסאו רם ונשא, ועל כן אנו מתחילין לומר המלך היושב על כסא רם ונשא, ובשאר ימות השנה מתחילין שוכן עד ולא על כסא רם ונשא, יכול להיות גירסת הספרים אחת (צ"ל: אמת) לומר וכסא כבודו“. אך הוא חזר בו מפשרה זו במצאו שהרוקח בפירוש המחזור שלו (והוא בכ"י אר"פ 1204, דף 203-204) נקט בגירסת ומושב יקרו גם בראש השנה.